

REAKCIÓS, KONZERVATÍV ÉS FORRADALMI ANTIIMPERIALISTA NACIONALIZMUSOK A HARMADIK VILÁGBAN

MARTON IMRE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Magyar Filozófiai Szemle Szerkesztő Bizottsága 1974. október 29—31. között rendezte meg Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztőinek 11. (budapesti) konferenciáját „A nemzeti eszme és az internacionalizmus a marxista filozófia mai fejlődésében” címmel. — A konferencia elnöke Mátrai László akadémikus volt, aki megnyitó beszédében szólt a konferencia fontosságáról, a filozófusok feladatairól a nacionalizmus elleni harcban és a testvéri folyóiratok közötti együttműködésről.

A tanácskozáson részt vettek — a magyar küldötteken kívül — Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, az NDK, Románia és a Szovjetunió folyóiratainak küldöttei.

A továbbiakban közöljük a konferencián elhangzott referátumokat. Ezúttal Marton Imre és Balázs György elhangzott előadásait közöljük.

* * *

Különösen nagy figyelmet és ösztönzést érdemel a filozófia és a szociológia részéről a harmadik világ politikai és ideológiai felépítményrendszereinek, a nacionalizmus különféle változatainak tanulmányozása, kritikai elemzése. Nem lehet ugyanis kizárólagosan a közgazdászokra bízni az elmaradottság okainak és az ezek felszámolását szolgáló gazdasági és gazdaságon kívüli módszereknek a kutatását, a dezintegrált gazdasági és társadalmi struktúrák és az ambivalens ideológiai irányzatok kölcsönhatásának a tanulmányozását, mivel a jelenlegi történelmi korszakban a fejlődés alternatíváit rendkívül gyakran és sokféle formában a felépítmény jelenségei határozzák meg, olyan tényezők, amelyeket a politikai gazdaságtan átfogóan nem tanulmányoz. Ezért a forradalmi érlelődés, a társadalmi átalakulások időszakában a politikai gazdaságtan és a filozófia kapcsolatának még szorosabbá kell válnia.

A társadalomtudományok marxista művelőinek válaszolniuk kell számos új problémára, amelyek abból adódnak, hogy:

— korunk nemzeti felszabadító mozgalmainak egyik legfőbb sajátossága az, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának érvényesítése egybeesik a gazdasági-társadalmi fejlődés útjának megválasztásával. A függetlenség elnyerése felveti a függetlenség tartalmának kérdését;

— az elmaradottság mint a kapitalista világrendszer alrendszere elleni harc harcot jelent a gazdasági önrendelkezésért, azon gazdasági struktúrák és

mechanizmusok megváltoztatásáért, amelyek kitermelik és újratermelik a perifériának a centrumtól való függését és kizsákmányolását. Ez megköveteli, hogy gazdaságon kívüli eszközökhöz folyamodjanak: ilyen az állami beavatkozás, a politikai és ideológiai konfrontáció a különböző társadalmi csoportok között, amelyek a megkezdett folyamatban hegemoniájukat igyekeznek kivívni;

— a harmadik világ társadalmi alakulatai átmeneti formációk. A gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai folyamatok itt igen összetettek, mivel ezekben az alakulatokban a társadalmi osztályok még csak alakulóban vannak. Az osztályok magán- és magáért való osztályokká alakulása olyan jellegzetességeket mutat, amelyek az elmaradottság szülte struktúrákhoz köthetnek. Az osztályhatárok elmosódtak. Az osztályszövetségek és osztályharcok nem egy uralkodó termelési mód alapvető osztályai szerint határozódnak meg. Egy plurisstrukturális formációban az azonos réteghez, illetve osztályhoz tartozó különböző kategóriák sokszor más és más társadalmi tömbök között oszlanak meg, a bel- és külpolitika konjunkturális változásai alapján. Ezekben az átmeneti társadalmi alakulatokban a falusi vagy városi kispolgárság egyes rétegeinek politikai és ideológiai szerepe meghaladja tényleges társadalmi súlyukat, mivel sokszor ők kötik össze a társadalmi alakulat egymástól elkülönült szintjeit. A felbomló múlt és egy bizonytalan jövő metszéspontjában helyezkednek el. Ilyen körülmények között a politikai és ideológiai gondolkodás általában ambivalens, fonák.

A szocialista országok kutatóinak a politikai és ideológiai harc síkján közre kell működniük e problémák megoldásában, annál is inkább, mivel a polgári és kispolgári, reakciós és ultrabaloldali körök kiterjeszteni igyekeznek befolyásukat a legbefogadóképesebb, legérzékenyebb és legbefolyásolhatóbb rétegekre, amelyeknek száma gyorsan növekszik. Ilyen rétegek: a diákok, az értelmiségiek, a katonai, közigazgatási, politikai és kulturális elit.

KORUNK ANTIIMPERIALISTA NACIONALIZMUSA

A nacionalizmus politikai, ideológiai és szociálpszichológiai megnyilvánulási formáinak és társadalmi funkcióinak tanulmányozása történelmi megközelítést kíván. Figyelembe kell venni: a) azt a történelmi szakaszt, amelyben kibontakozik, b) a gazdasági és társadalmi struktúrákat, az osztályantagonizmusokat, amelyek talaján születik, erősödik és terjed, c) azokat a szellemi áramlatokat, amelyekből táplálkozik és amelyekhez nemzetközileg kötődik.

Mint ismeretes, Lenin három szakaszt különböztet meg a nemzeti mozgalmak történetében. Minden egyes periódusban a nemzeti mozgalmak progresszív célkitűzéseinek megvalósítását akadályozó erők osztálytermészete határozza meg a nacionalizmus haladó elemének társadalmi tartalmát.

— Nyugat-Európában a XIX. sz. elejéig a nemzetek és a nemzeti állam kialakulása összekapcsolódik a feudalizmus elleni harcral.

— A XIX. sz. végén az önrendelkezési jogért folyó harc elsősorban Kelet-Európában, soknemzetiségű államok keretében folyik. Az elnyomott nemzet burzsoáziája által vezetett harc az elnyomó nemzet burzsoáziája ellen haladó jellegű, amennyiben az önrendelkezési jog szerves része a politikai demokráciának. „A marxisták . . . tudják, hogy a demokrácia *nem* küszöböli ki az osztályelnyomást, hanem csupán tisztábbá, átfogóbbá, nyittabbá és élesebbé teszi az

osztályharcot. . .”¹ A nemzeti kérdés megoldása előfeltétele a burzsoázia és a proletariátus közötti differenciálódásnak, politikai és ideológiai elhatárolódásuknak, valamint a proletármozgalmak közeledésének és egyesítésének.

— A harmadik szakasz az imperializmus gyarmati rendszerének létrejöttével kezdődik, azaz a prekapitalista társadalmaknak a kapitalista világrendszerben végbemenő erőszakos integrálódásával. Ebben a történelmi időszakban a nemzeti mozgalom céltáblája az imperializmus.

Az Októberi Forradalom győzelme, a szocializmus világrendszerének létrejötte, a két világrendszer küzdelme következtében — a két előző periódussal ellentétben, amikor is a nemzeti állam létrejötte megfelel a kapitalizmus „normájának” (Lenin) és meggyorsítja a tőkés termelési viszonyok kibontakozását — a nemzeti mozgalmak egyszerre találják magukat szemben a nemzeti problémával (a politikai önrendelkezés kérdésével) és a társadalmi problémával (a fejlődés útjának alternatíváival).

Az 1945-től—1965-ig tartó periódusban a gyarmati rendszer felbomlása három különböző típusú átmeneti korszakot nyitott meg: *a*) A nemzeti demokratikus forradalom átnövése szocialista forradalomba a proletariátus vezetésével (ázsiai népi demokratikus rendszerek, Kuba). *b*) A függő kapitalizmus fejlődése a neokolonializmus változatos formáin keresztül (ide tartozik a bürokratikus és reakciós államkapitalizmus is). *c*) A neokolonialista-ellenes irányzat dominanciája a fejlődésben. Ezekben az országokban kettős mozgással találkozunk: a kapitalista világrendszerben való integrálódás fennmaradása és a kapitalista világrendszertől való elszakadás tendenciája. Ennek következménye a rekolonizáció és a dekolonizáció kettős mozgása.

A gyarmati rendszer felbomlása, a függetlenség elnyerése után az antiimperialista nacionalizmus történelmi érvényessége nem avul el, mert fennmaradnak az antagonisztikus ellentétek egyfelől az imperialista hatalmak, a magán- és köz-, a nemzeti és multinacionális monopóliumok (a centrum), másfelől az elmaradott országok (a periféria) között, függetlenül attól, hogy az utóbbiak a neokolonializmus vagy az antineokolonializmus felé orientálódnak. Ez az antiimperialista nacionalizmus azonban — a választott úttól, az uralkodó erőktől függően — különböző variánsokat mutat, különböző összetevőkből áll. Az antiimperialista nacionalizmus domináns jellege, fő oldala lehet reakciós, konzervatív, eklektikus vagy forradalmi. Ezt annál fontosabb kihangsúlyozni, mert gyakran lehet találkozni azzal a felfogással, hogy a harmadik világ nacionalizmusa mindenképp haladó jellegű, anélkül, hogy megvizsgálják ennek a haladó jellegnek a konkrét értékét és súlyát. Így pl. Anouar Abdel Malek² a „nacionalitárius” fogalmát javasolja a nemzeti újjászületést elősegítő ideológiá haladó jellegének a kifejezésére, szemben a terjeszkedő és elnyomó nagyhatalmak nacionalizmusával. G. Myrdal, az ismert politikus és közgazdász is osztja ezt a felfogást: „A nacionalizmus, ahogy jelenleg az elmaradott országokban kifejlődik, nem kötődik reakciós elvekhez — mint a fejlett országok többségében —, hanem a modernizációhoz és a reformmozgalmakhoz kapcsolódik. . . A nacionalista érzelmek felkeltése az elmaradott népekben a

¹ Lenin Összes Művei 30, Kossuth 1971, 124.

² Anouar Abdel Malek kiemelkedő egyiptomi szociológus, a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnökhelyettese. Jelenleg Franciaországban él. Főbb művei: „Egypte, société militaire”; „Anthologie de la littérature arabe contemporaine”; „La dialectique sociale”.

gazdasági és társadalmi fejlődés egyik feltétele. Ha a cél a fejlődés, ennek eléréséhez racionális eszköz ezeknek az érzelmeknek a felkeltése.”³

Az antiimperialista nacionalizmusok különböző típusaiban közös témákat, hasonló problémafelvetéseket találunk, mert számos konvergens elemet mutató realitásból erednek. A továbbiakban ezeket a kérdésfelvetéseket kívánom részletesebben elemezni. Általában olyan témákról van szó, amelyek a harmadik világ elmaradottságával és az elmaradottság felszámolásának lehetőségeivel, gazdasági, kulturális és politikai sajátosságaival vannak kapcsolatban, és amelyeknek értelmezése körül folyik az érdekelt osztályok küzdelme. Olyan problémákról van szó, amelyeknek tudományos kutatásában és tisztázásában nekünk is közre kell működnünk. Ezek a következők:

1. Az elmaradottság okainak, felszámolása feltételeinek nacionalista értelmezése: lehetséges-e egy-egy ország számára az elmaradottság leküzdése, ha az elmaradottságnak nemzetközi oka van? van-e a szocializmusnak olyan modellje, amely kizárólagosan a harmadik világ sajátja lenne? (Fanon és az „újbaloldali” nacionalisták koncepcióinak elemzése.)

2. Korunk alapvető elvetésének nacionalista értelmezése: világunk felosztása burzsoá és proletárnemzetekre.

3. A társadalmi fejlődés tartalmának kulturális, vallási, illetve pszichológiai sajátosságok alapján való meghatározása (a senghori négritude és az arab nacionalizmus elemzése).

I. AZ ELMARADOTTSÁG OKAINAK, FELSZÁMOLÁSA FELTÉTELEINEK ÉS A HARMADIK VILÁG PERSPEKTÍVAINAK NACIONALISTA ÉRTELMEZÉSE

A legkövetkezetesebben Frantz Fanon fejti ki „Rabjai a földnek” című művében⁴ a forradalmi nacionalistáknak azt a nézetét, amely szerint egy a harmadik világ sajátosságainak megfelelő, specifikus szocializmust és civilizáció-modellt kell kialakítani, amely szemben áll az ipari kapitalizmussal és az ipari kapitalizmus ellentmondásaiból kinövő szocializmussal.

Fanon leleplezi a gyarmatosítás átkos következményeit, de elemzésében elszakítja a gyarmati rendszer politikai szféráját gazdasági szférájától. Rámutat arra, hogy a függetlenségi harcban az egyes osztályok és rétegek nem azonos szerepet töltenek be, nem azonos célkitűzéssel vesznek részt, nem vállalnak azonos mértékben áldozatokat. A társadalmi osztályokat számbeli jelentőségük, jövedelmi szintjük szerint határoolja el, és mindenekelőtt annak alapján, mennyire integrálódott termelőtevékenységük és életmódjuk a modern, kapitalista szektorba. A kívülről implantált modern szektorhoz tartozó osztályok, a nemzeti burzsoázia és a proletariátus — Fanon szerint reformisták — keresik a párbeszédet a gyarmatosítókkal, nem akarják magát a rendszert megkérdőjelezni. Egyedül a parasztság forradalmi, mert megfosztották földjétől; ezt a réteget távol tartották a modern szektortól, nem asszimilálódott. Megőrizte a nemzeti, a vallási és a nyelvi értékeket. Csak az erőszak, csak a fegy-

³ G. Myrdal: „Planifier pour développer”, Ed. Ouvrières 1963, 189.

⁴ Frantz Fanon, Martinique szigetéről származó pszichiáter. Az algériai FLN egyik fő ideológusa volt. 1961 decemberében halt meg. Fő művei: „Peau noire, masques blancs” (1952); „L’an V de la Révolution algérienne” (1960); „Les damnés de la terre. Préface de Jean-Paul Sartre” (1961).

veres harc révén szerezheti vissza földjét, csak akkor tehát, ha megsemmisíti vagy elűzi a gyarmatosítókat.

A gyarmatosítottak erőszakának győzelme után magára a harmadik világra vár a feladat, hogy meghatározza saját történelmi útját, hátat fordítva Európának, amely a gyarmatosítók erőszakának megtestesítője. Fanon erről így ír: „Általában azt lehetett gondolni, hogy a világ, különösképpen a harmadik világ számára elérkezett az idő, amikor választania kell a kapitalista és a szocialista rendszer között. A fejlődésben elmaradott országoknak, amelyek nemzeti felszabadító harcuk győzelmének biztosítása végett kihasználták a két rendszer kibékíthetetlen versengését, mégsem szabad ebben a versengésben részt venniük. A harmadik világnak nem szabad beérnie azzal, hogy olyan értékek mérje magát, amelyek régebbiek nála. Ellenkezőleg: a fejlődésben elmaradott országoknak arra kell törekedniük, hogy napvilágra hozzák saját értékeiket, a rájuk jellemző stílust és módszereket.” A harmadik világnak újra kell kezdenie a történelmet. „Az előttünk álló konkrét probléma nem abban áll, hogy bármi áron válasszunk a szocializmus és a kapitalizmus között, úgy ahogyan ezt a két rendszert különböző kontinensek és korszakok emberei meghatározták. . . A harmadik világ szempontjából arról van szó, hogy egy új emberi történelmet kezdjen el. . . Európa érdekében, a magunk és az emberiség érdekében arra van szükség, elvtársak, hogy új életet kezdjünk, új gondolkodást fejlesszünk ki, megkíséreljük egy új fajta ember talpraállítását.”

Fanon itt továbbviszi azt a gondolatot, amelyet 1952-ben a „Fekete bőr és fehér maszk” című könyvében fejtett ki, és amelynek értelmében az objektív történelmi feltételek tagadásával akarta meghaladni a faji előítéleteket. „Nem vagyok rabja a történelemnek. Nem ott kell keresnem életem értelmét . . . nem kell arra törekednem, hogy rögzítsem az embert, mivel az a sorsa, hogy szabadjára engedjék. . . A történelem sűrűje nem határozza meg egyetlenegy tettemet sem. Önmagam alapja vagyok.”⁵

Mire vezethetők vissza azok az ellentmondások, amelyek áthatják, átszelik Fanon gondolatvilágát? Sajátos éles forradalmiságára, amely azonban sok vonatkozásban közel áll a reformista ihletű nacionalizmushoz. A paraszti tömegek nagyra értékelésére, amely a proletariátus mélységes megvetésével párosul. A nemzeti burzsoázia kisszerűségének világos meglátására, de másfelől a munkások és parasztok szövetségének ignorálására. Arra, hogy éles határt húz a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak között, de ugyanakkor nem lát semmiféle társadalmi határvonalat a harmadik világ viszonyain belül. Arra, hogy érzékenyen rátapint a harmadik világ sajátosságaira, de érthetetlenül áll korunk általános problémáival szemben.

Fanon ellentmondásossága abból ered, hogy a fenomenológia módszerével akarja megérteni a harmadik világot. Ez az elméleti-módszertani megközelítés nem teszi lehetővé számára, hogy felismerje a gazdasági folyamatok és mechanizmusok valóságos szerepét, és eljusson a társadalmi determinizmus helyes felfogásához. Fanon nagysága abban van, hogy mélyen átérzi és kifejezi az elmaradottság külső és belső dualizmusát, a dezintegrált gazdasági és társadalmi szerkezetből fakadó következményeket. Nem érti meg azonban e kettős dualizmus kialakulásának okait, újratermelődésekének mechanizmusait, és még kevésbé felszámolásának reális feltételeit. A külső dualizmust (a centrum és a

⁵ Frantz Fanon: „Peau noire, masques blancs”, Ed. du Seuil, Párizs 1952, 207.

periféria kettősségét) és a belső dualizmust (a modern kapitalista szektor és a hagyományos szektor kettősségét) kizárólag a gyarmatosítók erőszakára vezeti vissza; ezáltal a gyarmati rendszer politikai szféráját privilegizálja, abszolútizálja annak gazdasági rendszerével szemben.

Fanon *az elmaradottságot és az ahhoz kapcsolódó dudlis szerkezetet mitizálja, és így válik a dualizmus manicheizmussá az ő elméletében.* „A gyarmati világ rekeszekre van osztva. . . A gyarmati világ kettészakított világ. Választóvonalát, határvonalát a laktanyák és a rendőrség őrállomásai jelölik. . . A gyarmatosítók lakózonája nem kiegészítője a gyarmatosítottak lakózonájának. . . A gyarmatosítók városa kemény anyagból, kőből és vasból épült. . . A gyarmatosítottak városa kuporgó város, térdeplő város, sárban hempergő város. . . Ezt a kettémetszett világot különböző fajok lakják. . . E világot elsősorban az egyik vagy a másik fajhoz való tartozás darabolja szét. . . A gazdag azért gazdag, mert fehér, a fehér azért fehér, mert gazdag. . . A gyarmati világ manicheista jellegű. . . A nacionalista pártoknak városi hívei vannak. Ezek a munkások, tanítók, kisiparosok és kereskedők hasznot kezdtek húzni — persze haszonmorzsákat — a gyarmati helyzetből és különérdekeik alakultak ki. . . Ezek a politikai pártok szüntelen párbeszédet folytatnak a kolonializmussal. . . Világos azonban, hogy a gyarmati országokban csak a parasztság forradalmi. . . Számára nincs kompromisszum, nincs kiegyezési lehetőség. . . A vidékről indul felkelés behatol a városokba, a parasztságnak a városi perifériákra szorult elemei segítségével, akik egy falásnyi koncot sem kaptak még a gyarmati rendszertől. . . A lumpenproletariátus, a törzsből és a nemzetségből kihullott éhezők csapata alkotja a gyarmati népek egyik legösztönösebben és legradikálisabban forradalmi osztagát. . . A lumpenproletariátus, mint valami patkányfalka, szakadatlanul rágcsálja a fa gyökereit, hiába rúgnak belé, hiába dobálják meg kővel. . . A nemzeti burzsoázia egyszerűen a végén kezdi. Az agkori gyengeség állapotában van, anélkül, hogy ismerte volna a serdülőkor és az ifjúság hevét. . . A nemzeti burzsoázia az európaiak vetélytársaként lép fel, a kézművesek és kisiparosok pedig harcot indítanak a nemzetükön kívüli afrikaiak ellen. . . Az elmaradott országokban a párt vezetőinek óvakodniuk kell a fővárostól, mint a pestistől. . . a pártot a perifériákra kell decentralizálni. . . A párt nem a kormány eszköze. Éppen ellenkezőleg, a nép eszköze. . . Minél kevesebb lesz az összefonódás, a hatalmi kettősség (párt és kormány között), annál inkább fogja a párt betölteni az élcsapat szerepét. . . A harmadik világ kolosszusként áll szemben Európával. . . Ha meg akarunk felelni népeink várakozásának, másutt kell kereskednünk, mint Európában. . .”⁶

Érthető, miért ösztönzi Fanont ez a manicheista módon értelmezett dualizmus arra, hogy a fegyveres harcot abszolút módon szembeállítsa a politikai harccal, miért gondolja, hogy a politikai harc a gyarmati rendszer fenntartásával, csak azon belül kívánja — reformok útján — módosítani a hatalmi erőviszonyokat, és miért képzeli, hogy csak a fegyveres harc képes új hatalmi viszonyokat teremteni.

Ez a manicheista felfogás eredményezi, hogy Fanon felcseréli az alapvető és nem alapvető ellentmondások határvonalait. Szerinte *az alapvető ellentmondás a harmadik világon belül a modern és a hagyományos szektor között húzódik.* Ennek megfelelően, nemzetközi méretekben, a harmadik világ megúj-

⁶ Frantz Fanon: „Les damnés de la terre”. (A könyv különböző részeiből kiragadott idézetek.)

hodásának, emancipálódásának útját az Európától való elszakadásban látja, tehát abban, hogy hátat fordít a harmadik világon kívül létező kapitalista és szocialista világrendszernek. Innen adódik, hogy túlértékeli a parasztság forradalmi szerepét és elszakítja azt természetes szövetségésétől, a proletariátustól, mert az a modern szektorhoz kötődik. Innen ered Fanonnak egy másik tévedése, az a következtetése, hogy — mivel elképzelése szerint a hagyományos szektor a forradalom táptalaja és a harmadik világ történeti, társadalmi pályájának fő bázisa — másodlagossá válnak a parasztságon és a harmadik világon belüli társadalmi differenciálódási és polarizálódási folyamatok.

Az elmaradottság okainak és főbb jellemzőinek, mechanizmusainak a meg nem értéséből fakad Fanonnak az a téves felfogása is, hogy a modern szektor nem gyakorol befolyást a hagyományos szektorra, valamint az a hiedelme, hogy a függetlenség elnyerése után nem a modern szektor kezezi a harmadik világ társadalmi emancipálódásának bázisát. A valóság ezzel szemben az, hogy az elmaradottság felszámolásának útja nem a harmadik világ *elzárkózása* korunk fő folyamaitól, alapvető ellentmondásaitól. A feladat megteremteni azokat a politikai, gazdasági, társadalmi és ideológiai módozatokat, amelyek révén át lehet alakítani az elmaradottságot, a függőségi viszonyokat kitermelő gazdasági és társadalmi struktúrákat. Megtalálni azokat az eszközöket, amelyek révén az elmaradott országok nemzeti, regionális vagy kontinentális keretekben végül is megváltoztathatják helyüket és szerepüket a nemzetközi munkamegosztás rendszerében. A harmadik világ számára a fő veszély nem a technika, a modernizáció, hanem az a világrendszer, amely létrehozta a perifériát. A harmadik világ előtt az a feladat áll, hogy felszámolja önmagát mint harmadik világot, mint a kapitalista világrendszer alrendszerét. Ez nem valósítható meg a szocialista világrendszer nélkül, a nem kapitalista úton való fejlődés nélkül, amely a szocializmushoz, a szocialista világrendszerhez való integrálódáshoz vezet.

Ha Fanon tézisei visszhangot kelthettek, ennek oka az, hogy kifejezte a harmadik világ kispolgárságának új történelmi lehetőségeit, és egyben gyengeségeit és illúzióit. Marx Proudhont bíráló írásában feltárta a kispolgárságnak azt az elméleti és gyakorlati hozzáállását a történelemhez, amelynek alapján jellegzetesen megmerevíti az ellentmondásokat. A kispolgárság merev dualizmust, manicheista szembenállást konstruál ott, ahol az ellentétes oldalak valójában kölcsönösen áthatják egymást. A történelmi mozgás fonák ábrázolásával van itt dolgunk, amely a kispolgárság sajátos létfeltételeit tükrözi. „A szintézis akar lenni — jegyzi meg Marx —, pedig ő csak összetett tévedés.”⁷ Annenkovhoz írott levelében így rajzolja meg Proudhonon keresztül a kispolgár magatartását: „Az ilyen kispolgár isteníti az *ellentmondást*, mert az ellentmondás lényének alapja. Ő maga az eleven társadalmi ellentmondás. Az elmélettel igazolnia kell azt, ami ő maga a gyakorlatban. . . Proudhon úr, minthogy képtelen nyomon követni a történelem valóságos mozgását, egy fantazmagóriával áll elő, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy dialektikus fantazmagória.”⁸ Ez a dialektikus fantazmagória testesül meg Fanon erőszakdialektikájában, az elmaradottság valóságos történelmi mozgásának torz értelmezésében.

⁷ MEM 4, Budapest 1959, 137.

⁸ MEM 27, Budapest 1971, 438., 430.

Az újbaloldaliaknál számos olyan tételt találunk, amelyek rokonságot mutatnak Fanon gondolataival. Nincs lehetőségem arra, hogy az itt szűkre szabott keretek között részletesebben bemutassam, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a harmadik világ forradalmi nacionalista elméletei és az újbaloldali, trockista eszmei áramlatok. Csupán néhány példára szorítokozom.

André Gunder Frank latin-amerikai közgazdász írja: „[A teoretikusok] nem vizsgálják, sőt tagadják a rendszer egészének a létét és struktúráját, amelyhez a részek viszonyulnak — vagyis azt a struktúrát, amely meghatározza a gazdagság és a szegénység, az egyik és a másik kultúra stb. dualizmusát. Ha észrevesznek és vizsgálnak egyáltalában valamilyen struktúrát, akkor az — legjobb esetben is — csupán az egyes részek struktúrája.”⁹ Helyesen jegyzi meg ezzel kapcsolatosan Szentés Tamás: „A dualizmus elméletének a jogosan kritizált változatait cáfolva, egyet lehetne érteni Frankkal, ha nem menne olyan messzire, hogy magát a dualizmust is tagadja, azáltal, hogy a tőkés világrendszer egészének dualizmusában, a központ és a periféria ellentmondásában oldja fel. Így azután koncepciójában eltűnik vagy elhomályosul az elmaradott országok gazdasági-társadalmi rendszerén belül meglévő dualizmus és ellentmondások ténye, és vele együtt e rendszer megváltoztatásának és e rendszer keretein belül is megvalósítható átalakulásnak feladata.”¹⁰ Frank szerint az elmaradottság felszámolása csak nemzetközi méretekben, a világforradalom után lehetséges. „Ha azt akarjuk, hogy a világ elmaradott részei is fejlődjenek, a világ társadalmi rendszerének struktúráját kell megváltoztatni — nemzetközi, nemzeti és helyi szinten.”¹¹ Joggal állapítja meg Szentés Tamás: az elmaradottság megértése megköveteli ugyan annak vizsgálatát, hogyan határozza meg az egész a részeket, nem lehet azonban ezt a tételt megmerevíteni, metafizikusan szemlélni. „Az egész a részek megváltoztatásával is megváltoztatható... Az azonnali világforradalom kalandor jelszava helyett a nemzeti rendszerek és struktúrák belső átalakításának és az átalakítást akadályozó külső erők letöréséhez szükséges nemzetközi összefogásnak a reális politikája jön előtérbe.”¹²

Fanon az elmaradottságra jellemző kettős dualizmust az erőszakelmélet alapján és elsősorban politikai vonatkozásban értelmezi, az újbaloldaliak — így Frank és Samir Amin — ugyanezt a jelenséget gazdasági oldalról közelítik meg, de végső soron hasonló politikai következtetésekre jutnak.

Fanon a *belső* dualizmusból fakadó ellentmondást alapvető ellentmondásnak tekinti, és azt világméretűvé feszíti, a harmadik világ és a harmadik világon kívül eső világ közötti alapvető ellentmondást konstruál belőle. Frank és az újbaloldali ihletű nacionalisták viszont a *külső* dualizmust abszolutizálják olyannyira, hogy végül is a *belső* dualizmust a *külső*ben oldják fel. Innen ered az a stratégiai vonaluk, hogy az elmaradottság felszámolása csak nemzetközi méretekben, a világforradalom győzelmével lehetséges. A világforradalom pedig szerintük a világburzsoázia és a világproletariátus közvetlen konfrontációját jelenti. Egy-egy országon belül ez a konfrontáció megnyilvánulna a

⁹ André Gunder Frank latin-amerikai közgazdász. Egyik legkiemelkedőbb tekintély, mint közgazdász és latin-amerikai politikus, az „újbaloldali” nemzetközi áramlatban. Idézi Szentés Tamás „Az elmaradottság és fejlesztés” c. doktori disszertációjában (I. 166.).

¹⁰ Szentés Tamás: „Az elmaradottság és fejlesztés dialektikája”, doktori disszertáció, I, 1973, 168.

¹¹ A. G. Frank: *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology*; „Catalyst. Univ. of Buffalo”, 1967/3.

¹² Szentés Tamás, i. m. 169.

világburzsoáziához tartozó nemzeti burzsoázia és a világproletariátushoz tartozó elmaradott népek osztály-osztály elleni harcában. Frank ezt a gondolatot így fejezi ki: „Latin-Amerikában a nemzeti felszabadulás közvetlen ellensége taktikailag maga a burzsoázia, bár stratégiaileg a fő ellenség tagadhatatlanul az imperializmus.”¹³

Ahhoz, hogy a centrum — periféria ellentmondását úgy tüntessék fel, mint a világburzsoázia és a világproletariátus közötti összeütközést, kettős hamisítást és torzítást hajtanak végre. Először azt a tételt hirdetik, hogy a kapitalista világrendszer létrejöttével, a centrum — periféria ellentmondásának kifejlődésével, a világproletariátus centruma áthelyeződött a harmadik világba. Samir Amin így érvel: „A világburzsoázia először is a centrum burzsoáziája, és járulékosan a nyomdokaiban haladó perifériáé. De hol van a világproletariátus? Milyen a szerkezete? Marx számára kétségtelen: korábban a proletariátus fő magja a centrumban volt. A szocialista forradalom azonban nem a centrumban bontakozott ki, a kapitalizmus továbbfejlődött, monopolistává vált, az osztályharc világfeltételei megváltoztak. Ezt fejezi ki Lenin egy olyan irányvonalban, amely a maoizmus jelszava lett, és amely szerint „A harc kimenetelét végeredményben az határozza meg, hogy Oroszország, India, Kína stb. . . a világ lakosságának óriási többségét alkotja.” Ez azt jelenti, hogy a proletariátus központi magja ezentúl nem a centrumban van, hanem a perifériában.”¹⁴

A másik tétel, amely az előbbi alátámasztására szolgál, az hogy a szocialista világrendszert nem lehet a világforradalom bázisának tekinteni, mert az — úgy mond — elveszítette szocialista jellegét, a kapitalizmussal azonos törvényszerűségek szabályozzák gazdasági fejlődését, a felhalmozási módozatokat. A szocializmus szovjet modellje — írja Samir Amin — „bizonyítja, hogy Oroszország körülményei között lehetséges volt a felhalmozás feladatának megvalósítása a kapitalizmushoz hasonló módon, de más tulajdonformák keretei között. Egy ilyen felhalmozási modell utolsó példáját testesíti meg a Szovjetunió (Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán után), és abban az értelemben újszerű, hogy itt az állami tulajdon nem átmeneti jellegű.”¹⁵

Ezekből a tételekből kiindulva tagadják az újbaloldaliak annak a lehetőségét, hogy egy-egy ország keretében eredményesen lehessen harcolni az elmaradottság ellen. A neokolonializmus egyszerű változatának tekintik a fejlődés nemkapitalista útját, mert szerintük nem lehet fokozatosan, bizonyos átmeneti szakaszok át megváltoztatni egy elmaradott ország helyzetét, sem szerepét a nemzetközi munkamegosztásban, a kapitalista világrendszer keretei között. A régi trockisták tagadták a szocializmus felépítésének lehetőségét egy országban. A mai „újbaloldaliak” tagadják az elmaradottság leküzdésének lehetőségeit a harmadik világ egy-egy külön vett országában. Ugyanakkor, amikor

¹³ A. G. Frank: „Lumpenbourgeoisie, lumpendéveloppement”, Maspero, Párizs 1973.

¹⁴ Samir Amin egyiptomi származású közgazdász. Egyetemi tanárként működött a poitiers-i és a paris — vincennes-i egyetemen. 1970 óta a Dakárbán levő Afrikai Fejlesztési Intézet igazgatója. Nemzetközi szaktekintélynek számít az arab, a fekete-afrikai és a latin-amerikai országokban az elmaradottság problémája területén. Főbb művei: „Le Maghreb moderne”; „Le développement du capitalisme en Côte d’Ivoire”; „L’Afrique de l’Ouest bloquée”; „L’accumulation a l’échelle mondiale”; „Le développement inégal”. Az idézet a „Le développement inégal” c. kötetből való (Les Éditions de Minuit, Párizs 1973, 317—319).

¹⁵ Samir Amin, i. m. 329—330.

leleplezik az imperializmust és feltárják az egyenlőtlen fejlődés tényét a centrum és a periféria között, megfeledeznek arról, hogy a forradalmi folyamatok fejlődése egyenlőtlenül megy végbe, hogy a forradalom objektív és szubjektív feltételei egyenlőtlenül érlelődnek a különböző országokban. „A kapitalizmus felépítése nem olyan harmonikus, hogy a felkelés különböző forrásai egyszerre, kudarok és vereségek nélkül maguktól egyesülnének. Ellenkezőleg, éppen az, hogy a felkelések különböző időben, különböző módon, különböző helyen folynak le, kezeskedik az általános mozgalom szélességéért és mélységéért.”¹⁶ Az objektív és szubjektív feltételek érlelődésének ez a ritmusegyenlőtlensége, a dezintegrált gazdasági és társadalmi struktúrák, a két világrendszer egymás mellett létezése és harca teszi elkerülhetetlenné azt, hogy — bár az elmaradottságnak nemzetközi oka van — az elmaradottság leküzdését alapvetően nemzeti keretek között lehet csak megoldani. Innen az átmeneti szakaszok és közbülső formák a szocializmus felé haladás útján, a demokratikus és szocialista forradalom közötti új egybekapcsolódási módozatok.

A harmadik világ társadalmi emancipálódása, az elmaradottság felszámolása a Fanon-féle és az újbóloldali nacionalisták optikájában illuzórikus céllá válik, mert azt elszakítják az objektív történelmi feltételektől, a belső haladó társadalmi erőktől, a nemzetközi proletariátustól, a szocialista világrendszertől. A cél egy nyomorúságos jelen és egy elérhetetlen jövő között lebeg.

II. A „BURZSOÁ ÉS PROLETÁRNEMZETEK”-RŐL SZÓLÓ NACIONALISTA KONCEPCIÓK

Annak illusztrálására, hogyan hatnak az eltérő osztályálláspontok, illetve az ezekből eredő nacionalizmusok az egyes problémák értelmezésére, vegyük példaként azt a tételt, amely világunkat „burzsoá és proletárnemzetekre”, „nagyhatalmakra és kis nemzetekre” osztja fel. E tétel széles körű terjedése és népszerűsége a legtöbb nacionalista mozgalomban részben azzal magyarázható, hogy ez a világfelosztás „szembeötlő” azok számára, akiknek tekintete a látszatonál ragad meg. A felszíni jelenségek általánosítása a tanulmányozott folyamatok mennyiségi megközelítéséhez és értelmezéséhez vezet. Az elhatárolás gazdag és szegény nemzetekre nélkülözi a *minőségi kritériumok* figyelembevételét.

A mennyiségi ismérvekkel való operálás jellemzi nagyrészt a mai polgári szociológiát és közgazdaságtant is. A konvergencia-elmélet, illetve az ipari társadalom elmélete a társadalmak két alapvető típusát különbözteti meg: az agrártársadalmakat és az ipari társadalmakat. Ebben a felfogásban az elmaradott országok az agrártársadalmak típusához tartoznak. A mennyiségi kritériumok alapján a legkonzervatívabb polgári közgazdászok *gazdasági növekedésről* beszélnek a fejlett országokkal kapcsolatosan: ezekben a legfőbb probléma a mennyiségi növekedés biztosítása a növekedési tényezők optimalizálása révén, anélkül, hogy strukturális változtatásokra lenne szükség. A harmadik világot illetően ezek a közgazdászok a *gazdasági fejlesztés* fogalmát alkalmazzák, mert szerintük ott a „take off”, a modernizáció *minőségi*, az intézményeket és a struktúrát érintő változtatásokat tételez fel. A látszólag

¹⁶ Lenin: Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei; Lenin Összes Művei 30, 54.

forradalmi, de valójában mélységesen nacionalista és reakciós tétel a „burzsoá és proletárnemzetekről” tulajdonképpen erre a burzsoá koncepcióra támaszkodik, eltakarva és meghamisítva korunk alapvető ellentmondását.

E kritikátlan viszonyulás a burzsoá nézetekhez azzal magyarázható, hogy a harmadik világ reakciós és konzervatív erői szeretnék elhomályosítani a társadalmi differenciálódás és az antagonizmusok tényét a honi társadalomban, és elhitetni, hogy a „proletárnemzethez” tartozó burzsoázia „proletár” lesz a külföldi burzsoáziával való konfrontációjában. Ez a tétel akadályozza a harmadik világ néptömegeinek közeledését az imperialista országok munkásmozgalmához, azt állítva, hogy a kapitalista országok proletariátusa, mint „a burzsoá nemzet” tagja, részt vesz az elmaradott országok kizsákmányolásában. Ezzel együtt bizalmatlanságot kelt a szocialista országokkal szemben, a „gazdag”, „burzsoá” nemzetek közé sorolva őket.

Ebből a tételből kiindulva lehetetlen meghatározni az elmaradottság elleni harc adekvát stratégiáját, mert a figyelmet kizárólag a fejlesztés *külső* felteeleire irányítja és a dolgokat úgy állítja be, mintha a fejlettség vagy fejlettebb országok fejlődése — legyenek azok kapitalisták vagy szocialisták — automatikusan magával hozná a többiek lemaradását. Ennek a tételnek lefegyverző szerepe van, mert leplezi azt a tényt, hogy a kolonializmus — lényegét tekintve új formákban — tovább él a politikai szuverenitás megszerzése után. A prekapitalista társadalmak integrálódása a kapitalista világrendszerbe — mint jeleztük — kettős dualizmust hozott létre: a centrum és a periféria kettősségét, amelynek következménye a periféria alárendelődése és kizsákmányolása; kettősséget a honi társadalmon belül a felbomló hagyományos szektor és a külső orientációjú, lefékezten fejlődő modern kapitalista szektor között. A burzsoá és proletárnemzetekről szóló tétel eltereli a figyelmet arról, hogy szervesen össze kell kapcsolni a politikai önrendelkezésért és a gazdasági önrendelkezésért folytatott harcot; hogy olyan gazdasági-társadalmi struktúrákat és politikai irányvonalat kell kialakítani, amelyek képesek megváltoztatni, megszüntetni e kettős dualizmust az elmaradottság felszámolása érdekében. A nacionalizmus, amely ezt a tételt hirdeti, az imperializmust a múltban elkövetett hibákért teszi felelőssé, a szocialista országokat pedig a ma elkövetett „bűneikért”, azért mert nem hoznak elegendő áldozatot, amellyel kompenzálni lehetne az imperialisták és a helyi burzsoázia áldozathozatalának a hiányát.

Mouta Safi ezt a gondolatot így fogalmazza meg: „Az egy társadalmon belüli osztályharc átadja a helyét a nemzetközi harcnak, amely szembeállítja a kapitalista gyarmatosító nemzeteket a népi nemzetekkel. . . Az arab nemzet, mint a tagadás társadalmi ereje, proletárosztálya válik, amelyet a megszálló külföldi hatalom és a velük együttműködők nyomnak el. Ezért a fejlődő országok folytatják harcukat a történelmi átalakulásért, egyrészt a kapitalista társadalmak, másrészt a szocialista társadalmak ellen.”¹⁷ Az Új-Delhiben tartott 77-ek konferenciáján az algériai küldöttség vezetője hasonló szellemben hangoztatta: „A fő ellentét nem Nyugat és Kelet között van, hanem a mindenütt ellátott Észak és a kifosztott Dél között.”¹⁸

¹⁷ Mouta Safi: „Destiny of revolutionary ideologies.” (Idézi M. Kamel „A kispolgárság politikai és ideológiai szerepe az arab világban” c. előadásában a louvaini szimpozionon. „Renaissance du monde arabe”, Ed. J. Duculot. 1972, 381.)

¹⁸ Az UNCTAD 1968-ban Új-Delhiben tartott második ülésénél.

Tudjuk, van alapja annak, hogy megkülönböztessünk burzsoá és szocialista nemzeteket: reális különbség van pl. a burzsoá német nemzet és a szocialista német nemzet között. Az is igaz, hogy a nemzetközi viszonyokra kétségtelenül kihatnak azok a különbségek, amelyek az egyes országok területi nagyságából, népességük nagyobb számából, valamint az ezzel összefüggő adottságokból adódnak. De a „burzsoá” és a „proletár” nemzetekre való felosztás nem a különbségeknek ezen a vonalán halad. Valójában itt arról van szó, hogy a nacionalista ideológiának ez a válfaja a burzsoá—proletár viszonyt torz módon ráhúzza a nemzetek közötti viszonyokra, mégpedig úgy, hogy minden differenciálás nélkül „burzsoá nemzeteknek” minősíti a meghatározott ipari fejlettséggel és adott nagyságrendű nemzeti jövedelemmel rendelkező országokat, amelyek ennél az adottságuknál fogva az elmaradott országokat, a „proletár-nemzeteket” szükségszerűen „kizsákmányolják”.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezen az állásponton belül bizonyos hangsúlyeltolódás, politikai tendenciabeli különbség található a neokolonialista irányzatú, az eklektikus és a forradalmi jellegű nacionalizmusok között. Amikor Szaud-Arábia vezetői szólnak a „burzsoá” és „proletár” nemzetekről, akkor ez képmutatás, hiszen — mint ismeretes — az ország elmaradottsága a prekapitalista viszonyok következménye és nem a tőkehiányé, mivel Szaud-Arábia uralkodó osztályainak banktrezorjaiban több tucat milliárd dollár található, amelyet elsősorban a fejlett tőkésországokban kamatoztatnak, vagy más elmaradott országokban fektetnek be. Ez a tétel náluk meghatározott célt szolgál. Egyrészt dokumentálni akarja a fejlődő országokkal való szolidaritást és ezzel erősíteni Szaud-Arábia befolyását, másrészt viszont esetenként a zsarolás eszközeül szolgál a fejlett tőkésországok felé: ezzel kívánnak bizonyos engedményeket kicsikarni, előnyöket szerezni a tőkés világpiacon.

Az eklektikus jellegű nacionalizmus képviselői, így pl. egyes arab vezetők, a „burzsoá” és „proletár” nemzetekről szóló tételben politikai ingadozásuk számára találnak megfelelő ideológiai igazolást. Ezzel igyekeznek indokolni különállásukat és elvtelenségüket a nemzetközi politikai küzdőtéren, ahol — mint mondják — „a szegénynek óvatosan lavírozni kell a nagyhatalmak között”, „egyik nagyhatalom sem jobb, mint a másik”, és a szegény nemzet úgy használja ki az adódó lehetőségeket, ahogy azt saját érdekei diktálják. Az eklektikus jellegű nacionalizmusnál a „burzsoá” és „proletár” nemzetekről szóló tétel a két világrendszer közötti sajátságos manőverezésnek, és esetenként különböző páfordulásoknak és elvtelen követeléseknek lesz az ideológiai eszköze. Ugyanakkor belpolitikailag ez a tétel a szociális feszültségek és az elmaradottság igazolására szolgál: „Egy proletárnemzetnek végesek a lehetőségei és nem boldogíthatja állampolgárait a szükséges mértékben.”

A forradalmi jellegű nacionalizmus képviselői a „proletárnemzet” kifejezést sokszor az előzőtől eltérő értelemben használják. Jelezni kívánják vele az ország elmaradott helyzetét. A terminus ilyen használata azonban — még ha nem is mondják ki — óhatatlanul differenciálatlanul szembefordítja őket a fejlettebb országokkal, közöttük a szocialista tábor országaival is. A forradalmi jellegű nacionalizmus ezt többnyire nem tudatosítja magában. Úgy véli, hogy a volt gyarmatosítókkal való ellentétet fogalmazza meg akkor, amikor proletár- és burzsoá nemzetekről beszél. Nem veszi észre, hogy ezzel tulajdonképpen azokkal az erőkkel kerül egy platformra, akik — kezdve a romantikus anti-kapitalista utópiától (Marcuse, Sartre és mások), az anarchista elemeken át, egészen a neokolonialista és eklektikus burzsoá nacionalistáig — ezt a tételt

elsősorban nem az imperialisták elleni harcra, hanem a szociális ellentétek elkenésére, a szocialista országokkal való meghasonlás igazolására használják fel. Mégis fel kell figyelünk arra, hogy a forradalmi jellegű nacionalizmusnak a „proletárnemzet”-ről szóló álláspontja nemegyszer azt a célt is szolgálja, hogy egyfajta aszketikus ideált, egy szigorúan puritán politikát támasszon alá. Sőt, amikor a szocialista országokat is bevonja a „proletárnemzetek” fogalmába, ez az elv kifejezetten progresszív válik, a forradalmi nacionalizmusnak a szocialista országokra való orientációját fejezi ki. Másképp mondva, az anti-imperialista nacionalizmusnak ebben az irányzatában a „proletár” és „burzsoá” nemzetek tétele egyszerre tükröz retrográd és progresszív tartalmakat egy hamistudati terminológia formájában.

III. A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS TARTALMÁNAK KULTURÁLIS, VALLÁSI, ILLETVE PSZICHOLÓGIAI SAJÁTSZERŰSÉGEK ALAPJÁN VALÓ MEGHATÁROZÁSA

Senghor „négritude”-elméletének elemzése lehetővé teszi, hogy egy reakciós típusú antiimperialista nacionalizmus jellemzőit határozzuk meg, egy olyan nacionalizmusét, amelynek alapjául egy rasszista, irracionális filozófia szolgál. Senghor a kulturális emancipáció elsőbbségét hirdeti. Azt állítja, hogy az Európa és Afrika közötti antagonizmus mindenekelőtt kulturális jellegű, két civilizáció szembenállásáról lenne itt szó. Vissza kell állítani — úgymond — Afrika valódi szellemiségét, kulturális értékeit, amelyek az afrikai embernek a külső világhoz való sajátos viszonyulásából fakadnak és a fekete-afrikai ember pszichológiájához, megismerési módjához kötődnek. Senghor szavaival: „Az Ész mindig és mindenütt egy és ugyanaz, abban az értelemben, hogy a Más, azaz az öntörvényű objektív valóság megértésére szolgál; megismerési módjai azonban — vagyis a gondolkodás formái — különfélék és egy-egy faj pszichofiziológiájához kapcsolódnak. . . Vegyük szemügyre először az európai fehér embernek a tárgygal kapcsolatos viselkedését. . . Mint harcos, mint az akarat embere — ragadozó madár, tiszta pillantás; azzal kezdi, hogy megkülönbözteti magát a tárgytól. . . Az európai fehér ember gyakorlati célokra használja a Mást, amelyet megöl: eszközzé teszi . . . felfalja és elpusztítja. „A fehérek kannibálok — mondta nekem tavaly egy bölcs, öreg hazánkfia —, nem tisztelik az életet.”¹⁹ A fekete-afrikai ember ezzel ellentétben „meghal önmagának, hogy újjászülessen a másokban. Nem asszimilál: asszimilálódik. . .” Az európai és az afrikai civilizáció ellentéte a diszkurzív gondolkodás és az érzelmi megismerés ellentmondásában fejeződik ki. „„Gondolkozom, tehát vagyok” — írta Descartes, a par excellence európai. „Érzem, eltáncolom a Mást, vagyok” — mondhatná a fekete-afrikai. . . Táncolni pedig annyi, mint felfedezni és felfrissülni az alkotásban, életerőt szívni magunkba, teljesebb életet élni: vagyis lenni. Mindenesetre ez a legjobb módja a megismerésnek.” Senghor az érzelmi megismerést magasabb rendűnek tartja, mint a logikai megismerést, mert az emocionális „a megrendült szubjektum és a megrendítő objektum megbont-hatatlan szintézise”. Senghor azzal is érvel, hogy az európaiak maguk is áttérnek a diszkurzív gondolkodásról az érzelmi gondolkodásra. „. . . Ma már

¹⁹ Léopold Sedar Senghor a négritude mozgalom egyik megalapítója. Jelenleg a Szenegáli Köztársaság elnöke. Lásd: *De la négritude*; „Diogène”, 1962/37, 4.

az európai fehérek — a művészek és a filozófusok, sőt a tudósok — maguk is a Résztvevő Ész híveivé szegődnek... a megismerés új módszerét a legújabb tudományos felfedezések hozták világra... továbbá az új filozófiai elméletek: a fenomenológia, az egzisztencializmus, a teilhardizmus... Az objektivitás eszméje egyetemes apályának vagyunk tanúi... A modern filozófia a megismerés és a megismert, az átélt és az elgondolt, az átélt, a valóságos tapasztalása, az átélt azonossága kíván lenni." Hogy az emocionális megismerést a valóság megértése adekvátabb és magasabbrendű formájának lehessen tekinteni, Senghor kidolgozza a négritude ontológiáját. „A fekete-afrikai kultúra törvényei” című előadásában így vázolja a világ képét: „A világegyetem középpontjában a létező, az élet rejlik, akárcsak a mi világunk középpontjában az éltető nap... A néger azonosítja a létezőt az étellel, pontosabban az életerővel... Hozzá hasonlatos életerő hat át minden átélhetőt, az istentől a sivatagi homokszemcséig. A néger az életerők szigorú hierarchiáját hozza létre.”²⁰

A négritude ideológiájának társadalmi szerepe egy kettős reakciós követelménynek tesz eleget. Egyrészt megerősíti a falusi közösségeket, az elnyomó és kizsákmányoló tradicionális vezető réteg hatalmát, amelyet megrendített a hagyományos társadalom szétesése, a pénz- és áruviszonyok elterjedése, a modern szektor vonzóereje. Szakadék keletkezett a városok kapitalista jellegű fejlődése és a társadalom prekapitalista ideológiai és politikai keretei között. Ebből nőtt ki a változó gazdasági alap és a megcsontosodott hagyományos felépítmény közötti jellegzetes diszimmetria. A négritude, az ősi afrikai értékeket magasztalva, ezt a felbomlott egyensúlyt kívánja először is helyreállítani. Másrészt a négritude-elmélettel Senghor elidegeníteni akarja az értelmiségi elitet a forradalmi mozgalomtól. Nyugat-Afrikában — mint ismeretes — nem alakult ki számottevő nemzeti burzsoázia. A gyarmatosítók a gyarmati közigazgatásban alkalmazták az értelmiségi elitet. Ez a réteg képzettsége, kiváltságos helyzete, életmódja révén asszimilálódott, mégis a lázadó réteghez tartozik: a fekete-afrikai értelmiséget sérti a faji megkülönböztetés, a fehérek megvetése. A négritude-elmélet funkciója megnyugtatni ezt az elitet. Európaiak maradhatnak, miközben büszkéik lehetnek arra, hogy afrikaiak. A fekete-afrikai megismerési módja jellemzi egyre inkább az európaiakat is, akik a diszkurzív gondolkodással szakítanak. Az Arisztotelésztől származó racionalista gondolkodás legmagasabb foka, a marxizmus, már túlhaladott Európában is — mondja Senghor —, így összebékíthetetlen a fekete-afrikaiak autentikus gondolkodásmódjával is. Senghor, a kultúra elsődlegességét hirdetve, a nemzeti öntudatot faji öntudatra redukálja. Ezt azután szembehelyezi az osztály-öntudattal.

A négritude ideológiája arra tart igényt, hogy rehabilitálja Afrika kultúráját. Valójában azonban a négritude nem Afrika földjéből sarjad, nem az afrikaiak hangja, hanem csupán az európai irracionális visszhangja az afrikai kontinensen. Az afrikai és az európai irracionális a hanyatló kapitalizmus talaján találkozik. Sékou-Touré helyesen jegyzi meg, hogy a négritude Afrika sajtószerűségeinek misztifikáló tolmácsolása. „A négritude ideológiája nem más, mint a fekete bőrű emberek elszemélytelenítése, emberi értékeik elidegenítése... Azok a tények, amelyek valóban specifikusak Afrikára, tudományosan elemezhetőek, történelmi és gazdasági okaikat, társadalmi eredetüket

²⁰ L. Senghor: Les lois de la culture négro-africaine; „Science Africaine”, 1956 június — november, 53.

fel lehet tární. A négritude védelmezői mélysegesen tévednek, amikor a környezet és a történelmi tényezők meghatározó erejét alábecsülik.”²¹

A mai arab nacionalizmusban is található olyan ideológiai és politikai mozzanatok, amelyek rokonvonásokat mutatnak a senghori négritude-del. Hiszen az arab nacionalizmusra is jellemző az a törekvés, hogy a „nemzeti újjászületés”, a társadalmi haladás sajátosságait, a tudományos szocializmustól való elhatárolódást a történelmi múltra, az uralkodó vallásból adódó erkölcsi, civilizációs sajátosságokra vezessék vissza.

A legtöbb arab országban azonban a társadalmi differenciálódás a modern és a hagyományos szektorban előrehaladottabb, a városi és a falusi közép- és alsórétegek súlya jelentősebb. Egyiptomban például a városi és falusi kis- és közép-burzsóázia súlya nagyon jelentős, és politikai, ideológiai szerepe az 1952-es júliusi forradalom óta csak nőtt. 1965-ben az 5 feddánál (kb. 2 hektárnál) kisebb birtokok száma elérte a 3 033 000-et, vagyis valamivel több mint egy évtized alatt kb. 400 000-rel növekedett. Ezek az összes gazdaságok 94,5 %-át teszik ki és a falusi munkaerő 73 %-át foglalkoztatják. Ami a nem mezőgazdasági szektort illeti, 1964-ben 493 800 vállalkozást számláltak, amelyből 9000 tartozott az állami szektorokhoz és 484 500 a magánszektorhoz. A dolgozók 49 %-a tíznél kevesebb munkást foglalkoztató kisüzemben dolgozik. Ezeknek a kisüzemeknek száma: 469 200, a nem mezőgazdasági gazdasági egységeknek 95 %-a. Ezeknek körülbelül a fele kereskedelmi tevékenységet folytat. Minthogy a kereskedők nagy részének nincs engedélye, valóságos számuk kb. 750 000-re tehető. Az állami hivatalnokok 91 %-a besorolható a kispolgárságba, szám szerint kb. 724 000. Az ipari tanulók, technikum hallgatók száma 181 114-ről 412 886-ra emelkedett az 1959-től 1968-ig tartó periódusban, az egyetemi hallgatóké pedig 88 111-ről 141 170-re. 1936-ban a hadsereg létszáma nem haladhatta meg a 18 000-et; a katonai erők száma jelenleg 650 000 fő.²²

Ilyen körülmények között a mai arab nacionalizmusban, mint Anouar Abdel Malek hangsúlyozza, két fő irányzat rajzolódik ki: az arab fundamentalizmusé és a liberális modernizmusé.

Az iszlám fundamentalizmusának alapja a XX. századi arab társadalom hagyományos, archaikus és majdnem mozdulatlan szektora, a kézművesek, kiskereskedők, vidéki kispolgárok, kisbirtokosok, egyházi emberek társadalma, a földbirtokos arisztokrácia, a munkásosztály bizonyos rétegei és a katonatiszti testület egy része. Ezek a rétegek egy tradicionalista ideológiát termelnek ki, a hagyományt reakciós, konzervatív módon értelmezik, mert fenyegeti őket a kapitalista fejlődés és a szocialista perspektíva. A jelen ellentmondásai tovább éltetik sérült, misztifikált formában a múltat, amely a modernség által fenyegetett szektor védekező fegyvere és kohéziós ereje. Ezekből a félelmekből és konzervatív törekvésekből kovácsolt magának egy reakciós ideológiát a Muzulmán Testvérek mozgalma.

Hasszán Al-Banna, a Muzulmán Testvérek mozgalma megalapítója és vezetője, a muzulmán fundamentalizmus legreakciósebb következtetéseit fogalmazta meg. A Muzulmán Testvérek Credójában írja: „Hiszem, hogy a muzulmán feladata fenntartani az Iszlám dicsőségét, segíteni népeinek újjászületését, restaurálni törvényhozását. Hiszem, hogy az Iszlám zászlajának kell

²¹ Sékou Touré: De la négritude; „Oeuvres”, 13, 195.

²² M. Kamel idézett előadásából.

uralkodnia az emberiségen, és hogy a muzulmán kötelesség azt jelenti, hogy a világot az Iszlám szabályai szerint neveljük.

Hiszem, hogy minden muzulmán egyetlen nemzetet alkot, melyet az Iszlám hite tart össze. . .

Hiszem, hogy a muzulmánok elmaradottságának titka a vallástól való el-távolodásukban rejlik, hogy a reform alapja az Iszlám tanításának és ítéletei-nek visszatérése, hogy ez lehetséges, ha a muzulmánok mindannyian ebben a szellemben munkálkodnak, s hogy a Muzulmán Testvérek tanítása ezt a célt megvalósítja. Ígérem, hű leszek azokhoz, akik e célokért dolgoznak, és értük halni kész katonájuk maradok. . .

A Kelet forrása erkölcsében és hitében rejlik. Aki ezt elveszíti, mindent veszít. Ha visszatér hozzá, mindent visszanyer.”²³

A modernista áramlatot a kereskedelmi tőke viszonyainak terjedése által leginkább érintett rétegek és szektorok termelik ki: a városi értelmiség, a gyáripari munkásság, a szabad foglalkozásúak, az ipari és bankburzsoázia, az államapparátus egy része. Ennek a modernista áramlatnak egyik ágát az Arab Feltámadás Pártja (Baath) képviseli, amelyet a szíriai Michel Aflak alapított 1940-ben. A Baath-párt az arab újjászületést, az arab egységet és a szocializmust hirdeti. Felfogásában a szocializmust alá kell rendelni a naciona-lizmusnak. A „Repères du socialisme arabe” című munkájában M. Aflak meg- jegyzi: „A mi szemünkben a szocializmus egy, a mi feltételeinkhez és nemzeti szükségleteinkhez adaptált eszköz; egyik ága csupán a nacionalizmusnak nevezett fának’.” Aflak az arab egységet a szocializmus elé helyezi. „Az arab egység magasabban van az értékek skáláján, megelőzi a szocializmust. A fel-támadás eszméje igyekszik a fanatikus logika és az internacionalista logika fölé emelkedni. A világforradalom logikája magában foglalja a nemzetek alapvető igényeinek az elhanyagolását, amennyiben mindent alárendel a világ-forradalom követelményeinek.”²⁴

Ha a „szocializmus” lehet arab, tehát nem-internacionalista, nem egyete-mes, ha a „szocializmus” lehet nem-marxista, akkor az arab kapitalizmus lehet a nacionalisták szemében nem-kizsákmányoló. Ali Szabri, aki az Arab Szocialista Unió főtitkára volt, a nemzeti burzsoázia szerepéről szólva megjegy- zi: „arra hivatott, hogy együttműködjék a dolgozók más forradalmi erőivel, kizsákmányolás, egyéni törekvések vagy osztálykülönbségek nélkül. . . Nem törekszik-e az ember ember általi kizsákmányolás megszüntetésére? . . . A szoc- ialista társadalom elismeri a nem kizsákmányoló, nem elhajló kapitalizmus létjogosultságát.”²⁵

A nemzeti sajátosságok nacionalista értelmezése kilúgozza e sajátosságokból a nemzetközi és osztálytartalmat, komponenseket. A partikulárisnak az el- szakítása az általánostól misztifikálja mind a partikulárist, mind az általánost. Így kerülnek háttérbe az osztályszempontok, pontosabban: így válik lehetővé a partikuláris osztályérdekek osztálytársadalmi érdekként való feltüntetése. Azzal a mechanizmussal találkozunk itt, amelyet Marx és Engels leírt a „Német ideológiá”-ban. „. . . ha megállunk ott, hogy egy korszakban ezek meg ezek a gondolatok uralkodnak, anélkül, hogy törődnének e gondolatok termelésének

²³ Idézi Anouar Abdel Malek: „La pensée politique arabe contemporaine”, Ed. du Seuil, Párizs 1970, 72—75.

²⁴ in: „La pensée politique arabe contemporaine”, 219—220.

²⁵ Idézi M. Kamel: „Renaissance du monde arabe”, 392—393.

feltételeivel . . . ez a történetfelfogás . . . arra a jelenségre bukkan, hogy egyre elvontabb gondolatok uralkodnak, vagyis olyan gondolatok, amelyek mindinkább az általánosság formáját öltik”²⁶ Így fogalmazódnak meg a nacionalista ideológiákban a Sajátság, az Autenticitás, az Arab Szocializmus és más, tartalmat nélkülöző általános fogalmak.

Ezért is bírálja Amilcar Cabral a pánafrikanizmust, a négritude-öt, azokat az áramlatokat, amelyek szerint a függetlenség fő tartalma a nemzeti újjáéledés, az autenticitás visszaszerzése, a forrásokhoz való visszatérés — mert ezek „a politikai opportünizmus tudatos vagy spontán megnyilvánulásai azok részéről, akik a gyarmati hatalom kulturális befolyása alá kerültek. . . Innen adódik az, hogy a forráshoz való visszatérés annál fontosabbnak tűnik, minél nagyobb a kispolgárság (vagy a bennszülött elit) elszigetelődése.” A népben nem halt ki a kultúra — hangsúlyozza Cabral —, hiszen „elnyomottan, üldözötten, megalázottan, a külföldiekkel kompromisszumot kötő egyes társadalmi rétegektől elárultan, de városokban, erdőkben, az elnyomás áldozatainak tudatában rejtőzve, a kultúra minden vihart túlél, hogy — a felszabadítási harc segítségével — visszanyerje teljes képességét a kibontakozásra. Nos ezért nem merül, és nem is merülhet fel ‚a forrásokhoz való visszatérés’ vagy a ‚kultúra reneszánszának’ problémája a néptömegek számára, mert ők maguk a kultúra hordozói, a kultúra forrásai és ugyanakkor az egyetlen olyan közeg, amely valóban képes a kultúra megőrzésére és megmentésére, a történelem formálására.”

Cabral nem becsüli le a kultúrát, a kultúra szerepét, hiszen — ahogyan ő mondja — a felszabadító harc a kultúra tényezője is. Amit Cabral hangsúlyoz, az, hogy nem a „sajátosat” kell keresnünk, felmagasztalnunk, abszolutizálnunk, hanem azt, hogyan lehet minden eszközt, a kultúrát is, a valóságos harc szolgálatába állítani. A forradalmárnak kritikailag kell viszonyulnia a múlthoz és a jelenhez egyaránt. „Ami a felszabadítási mozgalom számára fontos, az nem a népi kultúra sajátos vagy nem sajátos jellegének vizsgálata, hanem ennek a kultúrának a kritikai elemzése abból a szempontból, mennyire felel meg a harc és haladás követelményeinek, az a fontos, hogy elhelyezze azt az egyetemes civilizáció rendszerében, alsóbb- vagy felsőbbrendűségi komplexum nélkül, az emberiség közös örökségének egy sejtjeként, a jelen világban való harmonikus beilleszkedés érdekében.”²⁷

*

ÖSSZEFOGLALVA

Az antiimperialista nacionalizmus különböző válfajainak az elemzése, amelyet az itt kiemelt néhány főbb téma vonalán elvégeztünk, lehetőséget nyújt arra, hogy az ideológia kitermelődésének néhány jellegzetes mechanizmusát megragadjuk: a megismerés és a felismerés, a feltárás és az elfedés mechanizmusát, egy olyan valóságra vonatkozóan, amelyet az ideológia megkérdőjelezni, de ugyanakkor elkendőzni hivatott.

A nacionalista antiimperialista ideológiák különböző fokon és mélységben egyidejűleg leleplezik a kolonializmus és imperializmus következményeit, tor-

²⁶ MEM 3, Budapest 1960, 46.

²⁷ Amilcar Cabral: Előadás az Unesco által 1972 júliusában rendezett konferencián. Vö. „Le Courrier de l’UNESCO”, 1973 november, 14–16.

zító hatását, és félremagyarázzák az elmaradottság valóságos forrásait, okait és hatásait, valamint a társadalmi fejlődésért folytatott harc célravezető módzatait.

A hamis és a tisztuló tudatnak ez az összefonódása a nacionalista ideológiákban visszavezethető az őket kitermelő társadalmi viszonyokra és harcokra, azaz: az elmaradottságra jellemző torz, dezintegrált gazdasági szerkezetre; az osztályok, társadalmi blokkok többé-kevésbé kikristályosodott, heterogén, ellentmondásos érdekeire, a hegemoniáért folytatott harcokra. „Az ún. harmadik világbeli ideológiák éppen azért, hogy elködösítik a valóságot, fel is tárják azt a valóságot, amely kitermelésük és befogadhatóságuk lehetőségét megalapozza: azokat a sajátosságokat, amelyek a termelési viszonyokból, a társadalom összetételéből, a nemzeti és nemzetközi helyzet alakulásából, a gondolkodási mód' alakulásából adódnak: hol a proletariátus és a burzsoázia harcának hiányából, hol a kapitalista termelési módnak a még kialakulatlan szerkezetre gyakorolt erős hatásából, hol pedig a megadott vagy harccal szerzett függetlenségéből stb. — röviden: a valóságosan lejátszódó történelmük ellentmondásaiból.”²⁸

Az imperializmussal való szembenállás ideológiája és politikája nacionalista jellegű, ha a nemzeti mozzanat különválik a haladó társadalmi mozzanattól, ha az antiimperialista politikai momentum felülkerekedik az antiimperialista gazdasági momentumon. Egy nemzeti követeléseket kifejező politikának és ideológiának nacionalista jellege van, ha nem mozdítja elő a világforradalom három fő áramlatának közeledését, a szocialista világrendszerhez, a nemzetközi kommunista mozgalomhoz való közeledést, ha nem segíti elő a burzsoázia és a néptömegek közötti differenciálódást.

Hogy meghatározhassuk az adott antiimperialista nacionalizmus konkrét típusát, a következő elhatárolási kritériumokat lehet felállítani:

— Végrehajtja-e, és milyen mértékben, a gazdasági struktúrák olyan módosítását, amely elősegíti az adott ország szerepének és helyének megváltoztatását a nemzetközi munkamegosztás rendszerében, a külső és belső dualizmus felszámolását, amely lehetővé teszi az elmaradottság leküzdését, a perifériának a centrum uralma alóli kiszabadulását?

— Milyen jellegű és szintű az együttműködése az antiimperialista világharcfronttal?

— Szövetségi politikát folytat-e a szocialista országokkal, és milyen következetességgel?

— Hogyan foglal állást az osztályharcra kapcsolatban, nemzeti és nemzetközi vonatkozásban?

— Miként viszonyul a marxizmushoz és a tudományos szocializmushoz?

Ezekből a kritériumokból kiindulva, az antiimperialista nacionalizmus következő fő változatai különböztethetők meg:

1. Reakciós jellegű antiimperialista nacionalizmus.

2. Eklektikus jellegű nacionalizmusok (általában ott, ahol jelentősebb állami szektor létezik, anélkül, hogy a fejlődés útjával kapcsolatban egy következetes orientáció érvényesülne, aminek következménye széles ingamozgás a konzervatív és forradalmi pólusok között).

²⁸ Georges Labica: Pour une approche critique de la notion d'idéologie; „Revue du Tiers Monde”, XV, 1974/57, 44.

3. Forradalmi jellegű nacionalizmusok. A legszélső határon ez az ideológia túllép a nacionalizmus keretein. Nacionalista elemek találhatóak egy marxistává váló ideológiában.

Természetesen dogmatikus szűklátókörűség lenne tagadni azoknak az ideológiáknak és politikáknak haladó jellegét, amelyek a politikai és gazdasági önrendelkezési jog érvényesítését szolgálják, még akkor is, ha nem azonosulnak teljesen a nemzetközi proletariátus stratégiai érdekeivel. Buharinnal folytatott vitájában, Lenin az OK(b)P VIII. kongresszusán leszögezte: „Azt mondjuk: tekintetbe kell venni, hogy a szóban forgó nemzet a középkoriságtól a polgári demokrácia felé és a polgári demokráciától a proletárdemokrácia felé vezető út melyik fokán áll. . . A nemzetek önrendelkezését elvetni és helyébe a dolgozók önrendelkezését tenni teljesen helytelen, mert az ilyen fogalmazás nem számol azzal, hogy milyen nehézségek árán, milyen tekervényes úton halad előre a differenciálódás az egyes nemzeteken belül. . . Minden nemzetnek meg kell kapnia az önrendelkezési jogot, és ez elősegíti a dolgozók önrendelkezését. . . A proletariátus és a burzsoázia elhatárolódása a különböző országokban sajátos utakon megy végbe. Ezen az úton a legóvatosabban kell eljárunk.”²⁹

A másik tévedés az lenne, ha elhallgatnánk az antiimperialista nacionalizmus, különösen annak forradalmi válfaja gyengeségeit, tévedéseit és torzításait, és kritikátlanul viszonyulnánk hozzájuk. A bírálat még az esetben is szükséges, ha figyelembe vesszük, hogy a tévedések meghaladásához még nem értek meg az objektív feltételek. Érdemes ebből a szempontból újraolvasni Leninnek a forradalmi demokratákról írt szavait. Lenin ugyanakkor, amikor méltányolja forradalmi szenvedélyüket, áldozatkészségüket, gondolkodásuk elmélyültségét, kemény bírálatnak veti alá téveszméiket, ingadozásukat, utópizmusukat. Lenin 1912-ben, „Demokrácia és narodnyikság Kínában” című írásában a következőképpen értékelte Szun Jat-szen és mozgalmának elméleti-politikai platformját: Szun Jat-szen „forradalmi demokrata, telve nemeslelkűséggel és hősiességgel, egy olyan osztály tulajdonságaival, amely nem hanyatlóban, hanem fellendülőben van, amely nem fél a jövőtől, hanem hisz benne és önfeláldozóan harcol érte. . . A kínai demokraták szubjektíve szocialisták, mert ellene vannak a tömegek elnyomásának és kizsákmányolásának. . . Ez az elmélet, ha a doktrína szempontjából vizsgáljuk, a kispolgári reakció, 'szocialista' elmélete. . . a kínai proletariátus minden bizonytalansággal fog alakítani valamilyen kínai szociáldemokrata munkáspártot, amely Szun Jat-szen kispolgári utópiáit és reakciós nézeteit megbírálván bizonyára gondosan különválasztja, megóvja és fejleszti majd politikai és agrárprogramjának forradalmi demokratikus magvát.”³⁰

Fejtegetéseinkben azt akartuk aláhúzni, hogy a „harmadik világ” problematikája jelen korunk égető kérdéseinek szerves részét képezi. Másodsorban, hogy a különböző kérdések megoldásában eltérő osztályálláspontok ütköznek, és elengedhetetlen, hogy a marxizmus is állást foglaljon ebben az eszmei és politikai konfrontációban. Harmadszor, hogy a fejlődő országok problematikájában, még ha a gazdasági és társadalmi fejlettség tényezői végső soron, az általános irányok vonatkozásában meghatározó szerepet játszanak is a fejlődési utak és alternatívák konkrét megválasztásában, a felépítmény jellegű

²⁹ Lenin Összes Művei 38, Kossuth 1973, 154., 155.

³⁰ Lenin Összes Művei 21, Kossuth 1969, 386., 387., 389–390.

intézmények, eszmei koncepciók rendkívül nagy horderejűek. Ezért is elengedhetetlen, hogy a marxista filozófusok ne kezeljék e problematikát a közgazdászok „reszortfeladataként”, hogy ne foglalkozzanak „periférikusan” a „periféria” problémáival. Tekintsék munkájuk szerves részének, az eszmei-ideológiai offenzíva organikus és aktuális feladatának a fejlődő országok, az antiimperialista nacionalizmusok problematikáját. Ha a marxizmussal gazdagítjuk a harmadik világ kérdéseinek megoldását, akkor maga a marxizmus is gazdagodni fog.